

**Наталія Рудницька,**  
кандидат історичних наук, доцент  
кафедри історії України Житомирського  
державного університету імені Івана Франка

## **МОВНІ ТА ОСВІТНІ МАРКЕРИ В ПРОЦЕСАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ В ХІХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ ПОЛЬСЬКИХ ТА ЄВРЕЙСЬКИХ ГРОМАД ПРАВОБЕРЕЖЖЯ)**

У статті детально висвітлено умови проведення російських освітніх реформ на землях, від'єднаних від Речі Посполитої. Акцентовано, що життя польської громади до 30-х рр. ХІХ ст. було спокійним, діяли окремі положення Литовського статуту, Конституції Королівства Польського, польська мова була головною у спілкуванні, судочинстві, діловодстві та освіті. Важливим фактором для збереження польського мовного простору було те, що державно-бюрократичний апарат західних і південно-західних земель Російської імперії складався переважно з польських дворян, привілейоване становище мали римокатолики, польські освітяни. Висвітлено діяльність польських патріотів А. Чарторийського, Т. Чацького, поляків-просвітників.

Простежено шлях спроб русифікації єврейської традиційної освіти та руйнації самотності єврейського виховання шляхом відкриття державних єврейських навчальних закладів. Царизм через контроль над освітою євреїв намагався залучити їх до суспільно-корисної праці, участі в загальному громадському житті.

Через реформування освіти, обмеження використання національних мов, уряд Російської імперії намагався створити умови для створення законослухняних громадян – «підросійських» поляків та євреїв. Протягом ХІХ ст. Російська імперія була безсила проти настроїв єврейських та польських громад. Серед польського і єврейського населення сформувався значний прошарок інтелігенції, який суттєво вплинув на розвиток культури українських земель, а політика уряду Російської імперії в галузі освіти привела до русифікації.

Ключові слова: освітні реформи, колонізація, русифікація, іврит, їдиш, польські просвітники, єврейська освіта.

Життя єврейської та польської людності на Правобережжі в XIX ст. засвідчило, що мова, як основа ідентифікації та етнічний символ, культурні цінності стали надзвичайно важливими для збереження національної ідентичності цих народів. Питання зв'язків мови і національної ідентичності вивчали українські вчені: теоретик нації та націоналізму Георгій Касьянов, український філософ і лінгвіст Роман Кісь, соціолінгвіст Надія Трач та інші. В Україні відомі дослідження Стівена Барбура, американського соціолінгвіста Джошуа Фішмана.

В роки царювання імператриці Катерини II сталися поділи Речі Посполитої, внаслідок яких значна територія Правобережної України опинилася в складі Російської імперії. На цих землях окрім корінного населення, українців, мешкало багато поляків і євреїв, які масово почали селитися тут ще з часів Люблінської унії. Відразу після загарбання правобережних українських земель царський уряд почав впроваджувати великодержавну політику щодо нових підданих, які мешкали на цих територіях. Було проведено адміністративно-територіальний поділ і розпочалось реформування освіти.

У 1802 р. в Російській імперії було створено Міністерство народної освіти. Міністром став П. Завадовський – син козака Стародубського повіту (1738–1812рр.). Початкову освіту він отримав у будинку свого діда малоросійського підкоморія Михайла Ширая, а потім навчався в єзуїтському училищі в Орші і Київській духовній академії. У єзуїтів вивчив польську мову, що дало йому можливість мати дружні стосунки з польською аристократією. Радниками міністра стали Адам Єжи Чарторийський та Северин Потоцький. А. Чарторийський (1734–1823рр.), як польський патріот, мав мету поступового піднесення Польщі і колонізацію західних губерній. У 1803–1804 рр. були створені навчальні округи, розроблені устами вищих, середніх і початкових закладів, створений цензурний устав. 11 квітня 1810 р. міністром народної освіти було призначено сина українського гетьмана Кирила Розумовського – Олексія (1748–1822рр.), який був дуже освіченою людиною. В оточенні О. Розумовського були

прихильники католицької системи виховання, активними були єзуїти, особливо в заможних дворянських родинах. О. Розумовський був у дружніх стосунках з сардинським посланцем при російському царському дворі Жозефом де-Мостром, під впливом якого вводилися нові цензурні обмеження і підтримувалися єзуїти, які боролися з князем А. Чарторийським. 18 жовтня 1802 р. відбулося засідання Комісії училищ, на якому з доповіддю виступив князь А. Чарторийський «Начала для образования народного воспитания в Российской империи». Виступ оцінили позитивно, потім його використали в подальшій розробці плану навчальних закладів.

Імператор Олександр I в перші роки свого правління уважно стежив за розвитком освіти і за його згодою 4 жовтня 1802 р. П. Завадовський запропонував С. Потоцькому і А. Чарторийському організацію Віленського університету за вимогами Едукаційної комісії. На початку 1803 р. був готовий загальний план (структура) навчальної системи. Навчальні заклади були поділені на 4 розряди: училища приходські; училища повітові; училища губернські або гімназії; університети. Навчальні плани узгоджувалися від нижчого до вищого.

Вплив на розробку системи освіти Російської імперії мали західноєвропейські тенденції. Це план, запропонований Кондорсе у 1792 р. Законодавчому зібранню у Франції, устав польської Едукаційної комісії 1783 р. Віленський навчальний округ було створено 21 січня 1803 р. (Віленська, Гродненська, Вітебська, Могильовська, Мінська, Волинська, Київська, Подільська губернії). У 1810 р. приєднана Білостоцька область. Успіху занять російською мовою в навчальних закладах на приєднаних до Російської імперії землях заважало читання лекцій іноземними мовами, адже більшість професорів запрошувалась із-за кордону. Лише поступово їх заміняли російські професори.

Перешкодою для успішного проведення російських реформ в освіті – це недостатня кількість вчителів. Польське дворянство не йшло на державну службу, адже не вважало це гідним їх. Дворянські родини уникали загальностанові

навчальні заклади, вони віддавали перевагу домашнім вчителям чи приватним пансіонам.

Проблемою для царської Росії стали євреї. Впроваджуючи зміни в освіту в єврейських громадах, царизм не брав до уваги, що вони мали свою розмовну мову їдиш, якою користувались в побуті, книжну мову іврит, свою систему освіти, самоуправління, вікову відчуженість від іновірів, прихильність традиціям і общинним авторитетам, свій самобутній уклад життя. Указом від 9 листопада 1802 р. був створений «Єврейський комітет» на чолі із М. Сперанським, який розглянув проект реформи єврейської освіти Г. Державіна. У засіданнях комітету взяли участь відомі єврейські громадські діячі. Результатом діяльності комітету стало прийняття першого законодавчого акту Росії стосовно євреїв «Положення про євреїв 1804 р.». Воно дозволяло їм навчатися у всіх початкових училищах, гімназіях і університетах «без всякої різниці від інших дітей» [1, т.1, с. 799]. Положення застерігало, що якщо євреї не використають це право, то будуть засновані за їх рахунок особливі єврейські школи з викладанням однією з мов – російською, німецькою чи польською. У 1810 р. в Росії для вирішення єврейських справ, зокрема освітніх, було створене Головне управління духовних справ іноземних віросповідань, яке проіснувало до 1817 р., коли увійшло в структуру Міністерства народної освіти, а у 1832 р. – в склад Міністерства внутрішніх справ імперії на правах департаменту [1, т. 6, с. 580].

При департаменті з 1848 р. працювала особлива рабинська комісія для розгляду справ, які відносились до правил і обрядів єврейської віри. Починаючи з 1856 р. в департаменті була введена посада «вченого єврея», там знаходилися також єврейський архів і бібліотека. «Вчений єврей» повинен був здійснювати нагляд за єврейськими навчальними закладами, виконувати різні доручення та давати пояснення з єврейських предметів, які вимагали знання юдаїзму. На цю посаду призначались євреї з вищою або середньою освітою. За Положенням 1835 р. місцевий рабин вважався головним керівником всіх шкіл і синагог. «Вихрестів» на цю посаду не приймали. Із кількості

законодавчих документів про євреїв, виданих у Росії протягом 1649–1881 рр., половина, а це біля 600, відносяться до правління Миколи I. Вони в переважній більшості мали релігійне забарвлення. Діти євреїв обох статей могли навчатися у всіх закладах державних і приватних, студенти-євреї, з дозволу міністерства, утримувалися за державні кошти. Ті, які отримали ступінь студента, кандидата, магістра, художника, могли просити особистого почесного громадянства, а ті, які отримали ступінь доктора – спадкового, причому маючи ступінь доктора, вони могли працювати на навчальній і громадській службі.

Для здійснення реформ єврейської освіти надзвичайно важливим було вирішення мовної проблеми євреїв. Царизм цілеспрямовано здійснював реакційну політику у відношенні до єврейської мови. Положення 1804 р. дозволяло користуватися єврейською мовою лише в справах релігійних та в побуті. Документи, векселі, торговельні акти повинні були писатися російською мовою. В разі написання бухгалтерських книг або інших документів єврейською мовою, мав бути переклад. З 1808 р. знання німецької, російської чи польської мов було обов'язковим для євреїв, які займали державні посади чи працювали в кагалі і рабинаті.

Мовою викладання більшості єврейських предметів у державних навчальних закладах в початковий період була німецька мова. В наступний період, з поступовим скороченням кількості єврейських предметів і годин на їх викладання, німецька мова була замінена на російську, збільшилися вимоги до знання державної російської мови, суттєво змінився зміст навчальної програми. Відомий єврейський дослідник Д. Маггід на початку ХХ ст. писав, що російська мова важче вивчалася, ніж німецька, бо розмовна мова євреїв в своєму корені, як одна з німецьких діалектів (швабська), а російська мова була мовою зовсім новою [3, с. 35].

Хоча Положення 1804 р. відкрило євреям шлях до загальних навчальних закладів, кількість осіб, які скористались цим правом, була надзвичайно малою. Ще у Речі Посполитій склалася традиційна система релігійної початкової єврейської освіти, тому російській мові не було

місця, так і необхідності її застосування в житті громади. Вивчення Тори в початковому традиційному єврейському навчальному закладі – це практично дослівний послідовний переклад слів тексту. Спочатку слово читалося вголос, а потім перекладалося на їдиш – мову, на яку в XIX ст. на Правобережжі не було надруковано повного перекладу Тори. Найчастіше меламед читав слово із оригіналу і перекладав його на їдиш так, як він чув від свого вчителя, а діти повторювали прочитане вголос. Кожне слово із тексту перекладалося окремо, зберігаючи порядок слів оригіналу, тому часто вираз, який мав декілька значень, перекладався однаково. При такому дослівному перекладі часто порушувалась логічна послідовність в реченні, втрачався зміст речення, ігнорувался синтаксис перекладу. Замість підручника використовували молитовник, бо не було ні букварів, ні збірників спеціальних текстів. Писати також не вчили. Батьки, які бажали, щоб їхні діти навчилися писати, домовлялися з вчителями про додаткові уроки. Навчання письму було корисним фактором, але не необхідним. Для написання офіційних документів, складання торгових або весільних контрактів, євреї запрошували писаря, якщо навіть самі були грамотними. Важливість уміння читати була зрозумілою. Навчившись читати молитовник, хлопчики отримували можливість слідкувати за службою в синагозі і брати участь у молитві. Тексти, які діти вчили, молитви були на івриті. А так як в побуті діти на Правобережжі говорили в більшості на їдиш, тому вони часто не розуміли змісту прочитаного. Але іврит вважався священною мовою, а знання його – важливою умовою для вивчення рабіністичних текстів.

Реформа освіти 1803–1804 рр. створила загальну систему освіти. Але в західних і південно-західних губерніях Російської імперії, де переважало населення етнічно різнобарвне, зі своїм соціальним побутом і культурою, дворянство було переважно польського походження, діяли особливі устави навчальних закладів.

Великого політичного значення для Російської імперії набув розвиток освіти на землях, від'єднаних від Польщі Катериною II. Польська інтелігенція вважала їх польськими провінціями, а освіту в дусі польської державної ідеї –

могутнім фактором відродження Польщі. На початку царювання Олександра I ситуація для планів польських патріотів склалася позитивно. Взагалі становище польської громади до 30-х років XIX ст. було досить спокійним. Діяли окремі положення Литовського статуту, Конституції Королівства Польського. Польська мова була головною у спілкуванні, судочинстві та діловодстві. Державно-бюрократичний апарат західних і південно-західних земель складався переважно з польських дворян, привілейоване становище мали римо-католики, церква і польська освіта.

Керівником навчальної справи в губерніях, які були об'єднані в Віленський навчальний округ, став польський патріот, князь Адам Чарторийський. Він мав величезний вплив на царя і користувався повагою у Міністерстві народної освіти П. Завадовського, який також симпатизував полякам. Плани та справи А. Чарторийського не зустрічали протидії і в більшості співпали з планами освіти запровадженими в Польщі Едукаційною комісією, яка після ліквідації єзуїтського ордену та спрямування єзуїтських капіталів на потреби освіти стала провідною силою в справах просвіти в Польщі. Комісія була створена у 1773 р., що ліквідувала владу єзуїтів в галузі освіти і узаконило контроль з боку держави. Держава була поділена на 10 навчальних округів (6 в областях Корони, 4 в Литві). У 1776 р. засновано Товариство для видання навчальних посібників.

Ще на початку освітніх реформ в Російській імперії А. Чарторийський та С. Потоцький отримали від міністра завдання облаштувати систему навчання у Віленському окрузі, користуючись напрацюваннями Едукаційної комісії. Тому особливих зусиль для вирішення головної мети – колонізації Південно-Західного краю не було. Устави навчальних закладів Віленського округу формально відповідали загальним вимогам Міністерства народної освіти Російської імперії, але попечитель і місцева адміністрація вільно наповнювали усталеним змістом навчальний процес. Виникла мережа середніх і початкових шкіл, які знаходились у взаємній ієрархічній залежності.

Віленський навчальний округ 1803 р. – це Віленський університет та освітні заклади округу. Віленський

університет створений у 1579 р., реформований останній раз при польському королі Станіславі-Августі у 1773 р.). 4 липня 1804 р. А. Чарторийський надав міністерству народної освіти «Предначертание устройства училищ в округе Императорского Виленского университета». У доповіді він описав безлад в навчальних закладах, безсистемність в освіті, негативні рішення місцевих адміністрацій надав свої пропозиції. Цар схвалив доповідь. 31 серпня 1807 р. було видано «Устав для приходских училищ губерний Виленской, Киевской и Подольской», складений за проектом візитатора цих губерній відомого польського просвітника Таддея Чацького (1765–1813 рр.).

Хоча уставами навчальних закладів Віленського округу керував безпосередньо А. Чарторийський, польські патріоти були незадоволені. Показовими були події 1805 р., коли до Києва приїхав міністр з метою вирішення питання відкриття університету. Це була загроза для колонізації краю та реальна русифікація. Польська громада на боротьбу виставила одного з кращих інтелектуалів Т. Чацького, який мотивував та аргументував шкідливість відкриття університету. Наголошував, що університет відкривати у Києві немає потреби, адже він є у Харкові. Київ стоїть в стороні від Північно-Західного краю, тобто має невідгідне положення. Бажання громадян, які вносять кошти на освіту, такі, що викладання має бути польською мовою, чого неможливо досягнути в Києві, як у давньоруському місті, де громадянське право повинно викладатись на основі права російського, а церковне – на основі права східного. У Києві освіта успадкувала німецький устав, який допускав 4 факультети. Міністра переконали, а Південно-Західний край став законним регіоном для польської школи. Справу фактично було виграно пропольським силами.

Центром просвіти для поляків з 1805 р. стала гімназія в Кременці. Т. Чацький вважав, що цей навчальний заклад повинен був притягувати не тільки польську молодь з підросійських губерній, але й з-за кордону, тобто австрійської та пруської Польщі. Кошти, які зібрав Т. Чацький, були величезні. У 1807 р. щорічний прибуток гімназії складав більше 62 000 руб., що красномовно говорить про успіх



проекту. Навчальний процес, який формально був на основі загальнодержавній, керувався ідеалами польської патріотичної партії, князем А. Чарторийським, Т. Чацьким та іншими польськими патріотами. У 1819 р. Кременецька гімназія була перетворена у Волинський лицей – надважливий освітній заклад, з функціонуванням якого пов'язаний розвиток польської культури й національно-визвольного руху. Саме за участь її вихованців у польському повстанні він був закритий у серпні 1831 р. Значна більшість викладачів лицю були випускниками Краківської академії. Серед них – відомий польський філолог – вчитель латинської і польської мов Еузебіуш Словацький (1773–1814рр.). Вагомий внесок у розвиток культури зробили випускники Волинського лицю Антоній Мальчевський, Юзеф Коженювський, Кароль Сенкевич, Теодосій Сороцинський, Кароль Качковський, Як Казімеж Ординец, Антоні Анджейовський [2].

Віленський навчальний округ, до якого входили землі Волині, став в повному розумінні польським. Розвитку польського просвітництва завдало суттєвої шкоди протистояння з єзуїтами – прямими ворогами навчальної системи А. Чарторийського. З 1802 р. вплив єзуїтів на освіту в Росії зростав, але їх мало цікавили національні інтереси Польщі. Суттєвим болісним ударом польській патріотичній партії стало заснування у 1812 р. Київської гімназії з російським навчальним планом і російськими вчителями. Російські урядовці розуміли, що викладання предметів польською мовою, призначення вчителями поляків, ставить російську мову другорядною. У 1814 р. О. Розумовський звернув увагу керівництва Віленського округу на цю проблему, став вимагати заміни польських викладачів росіянами, введення в програму російської граматики.

Наприкінці XVIII ст. в Російській імперії функціонувала цензурна система, яка після коронації ліберала Олександра I суттєво змінилася. В кожному навчальному окрузі, університеті утворили цензурний комітет. У Віленському університеті за його уставом обов'язки цензурного комітету виконувались правлінням університету, куди подавали свої відгуки професори-цензори, в сумнівних випадках

звертались до зборів університету. Призначення в 1816 р. міністром народної освіти А. Голіцина розпочало нову епоху в історії освіти Російської імперії. Після російсько-французької війни у імператора Олександра I почалися зміни в його переконаннях, які були зумовлені кризою в політичному та культурному житті Європи. Ліберальні реформи першої половини царювання Олександра I рішуче засуджувалися, старі ідеали критикувалися, нові ще не викристалізувалися. У цей період втратив свій вплив головний організатор навчальної системи попечитель Віленського навчального округу А. Чарторийський, який займав цю посаду до 1824 р.

Важким ударом системі А. Чарторийського в 1818 р. стало переведення навчальних закладів Київської губернії до Харківського навчального округу. Але позитивним для нього стало вигнання єзуїтів з Росії – давніх його і польських політичних діячів ворогів та створення на базі Кременецької гімназії у січні 1819 р. Волинського ліцею. По суті перейменування гімназії в лицей не змінило ні змісту навчального процесу, ні складу вчителів, ні польського виховного процесу. Суттєвою зміною став енциклопедизм навчального плану, збільшилась кількість спеціалізованих курсів. Перемогою пропольських освітян стало те, що абсолютно легально, законно і з дозволу уряду Російської імперії діяв Волинський лицей, як польський навчальний заклад. Це був успіх діяльності А. Чарторийського і Т. Чацького, які близько 20 років служили польській національній ідеї.

Польське повстання 1830–1831 рр. спонукало російський уряд закрити Віленський університет 1 травня 1832 р. і ліквідувати Віленський навчальний округ, як пропольський. 14 грудня 1832 р. було створено Київський навчальний округ, який об'єднав Київську, Чернігівську, Волинську та Подільську губернії. В планах уряду було відкриття Київського університету, як російського навчального закладу. Радикальні зміни в освітній політиці на територіях, які раніше належали Польщі, були вкрай необхідні для Росії, адже А. Чарторийський зумів на цих землях створити систему освіти, яка забезпечувала цілісність

пропольських напрямків розвитку. Руйнуючи стару систему підпорядкування губерній навчальним округам, було знищено усталену єдність управління освітою в Південно-Західному краї, відбувся нищівний удар польській мові і польському просвітництву, полонізації земель. У I пол. XIX ст. полякам належало 2887 панських маєтків (92 % всіх земель) та 817 327 кріпаків (94,7 % загальної кількості) [9].

Царський указ 4 квітня 1831 р. вказав на головну мету перетворень – це поступове знищення духовних училищ при римсько-католицьких монастирях і відкриття загальноосвітніх світських гімназій і повітових училищ, перехід на російську мову навчання. Закривається стара гімназія у Вінниці, але відкриваються чотири гімназії: в Луцьку, Вінниці, Кам'янець-Подільському і Житомирі. Закрито 9 повітових училищ, нових відкрито – 6. Наступним етапом реформування освіти в Росії стало призначення міністром народної освіти С.Уварова (1786–1855рр.). За досить довгий термін своєї діяльності С.Уваров (1834–1849 рр.) встиг провести ряд перетворень, які суттєво змінили навчальну систему. Це – зміна організації управління навчальними округами на бюрократичній основі, обмеження академічної свободи університетів, утвердження класицизму, як основи загальної освіти, розвиток спеціальної та професійної освіти. Він підпорядкував урядовому контролю приватну і домашню освіту, започаткував систему єврейських казенних училищ. Отримавши в 1846 р. титул графа за службу, на гербі він виکارбував головні принципи своєї діяльності: «Православ'я, самодержавство, народність». С.Уваров вважав, що православ'я – творча духовна сила, самодержавство – головна умова політичного існування Росії, і все це повинно втілюватися в народному вихованні. Фактично Міністерству народної освіти під керівництвом С.Уварова було поставлено завдання створити практично нову систему освіти на приєднаних до Росії землях Речі Посполитої. Головна мета – русифікація освіти, а російська мова – пріоритетна.

Прикладом гострої боротьби проти полонії було урочисте відкриття Київського університету св. Володимира, яке відбулося в 1834 р. Викладацький склад був майже

повністю польським. У 1837–1838 рр. в університеті при перевірці міністерства були зафіксовані випадки польської революційної пропаганди і лекції були заборонені на рік. Студенти були звільнені від навчання, але з правом переходу до інших університетів. Половина викладачів звільнилася. 1 вересня 1839 р. міністерство дозволило поновити навчання.

Важливість для Росії боротьби з носіями польської мови – студентами та викладачами була підкреслена в положеннях реформи 1835 р., де проголошувалось покласти кінець домашньому вихованню молоді іноземцями, сприяти зменшенню бажання іноземної освіти. Під жорсткий контроль С. Уваров поставив приватні навчальні заклади і домашніх вчителів. У 1837 р. були складені та оприлюднені правила про носіння однострою для студентів. В часи С. Уварова дефіцит російськомовних вчительських кадрів вже істотно не відчувався. Покращення матеріального забезпечення педагогічних кадрів сприяли «Положення про чино провадження і пенсії в навчальній частині» від 18 листопада 1836 р. та «Положення про вигоди служби на окраїнах» від 12 лютого 1836 р. Це допомогло вирішити проблему залучення дворянської молоді до навчальної діяльності, практично зменшивши можливість отримати посаду вчителя людям податного стану.

Наприкінці 30-х років XIX ст. міністр народної освіти С. Уваров вдався до рішучих дій щодо впровадження єврейської освітньої реформи. С. Уваров і раніше висловлювався про необхідність розповсюдження просвіти серед єврейських мас. Був складений перспективний навчальний план нових шкіл, в яких, крім єврейських, викладалися б і загальні предмети. В 1841 р. С. Уваров запросив до Санкт-Петербурга М. Лілієнталь і доручив йому розробити план і структуру освітньої реформи.

Зібравши величезний фактичний матеріал з питань реформування єврейської освіти, М. Лілієнталь взяв активну участь в роботі «Комісії для освіти євреїв в Росії» (1842 р.), яка була створена урядом для підготовки проекту закону [1, т. 10, с. 211-213]. С. Уваров і члени комісії намагалися знайти вирішення такої складної проблеми шляхом примирення імперських інтересів щодо руйнування традиційної

релігійної освіти з тривогою єврейського населення про збереження самобутності єврейської освіти та виховання. Програма шкільної реформи декілька разів перероблялася і була схвалена 3 листопада 1844 р. Згідно «Положення 1844 р.» були відкриті казенні училища, розроблені нові правила про приватні навчальні заклади. Таким чином царизм через освіту намагався залучити євреїв до суспільно корисної праці та участі у загальному громадському житті.

Виховане на патріархальних традиціях єврейство, в переважній більшості, зустріло нововведення вороже, відчуженість зросла, особливо в хасидських общинах. Єврейські громади намагались відкинути ці пропозиції, вбачаючи у законі небезпеку для традицій юдаїзму.

У 1835 р. були зібрані і систематизовані всі постанови під назвою «Положення про приватні навчальні заклади». В липні 1834 р. з'явилося «Положення про домашніх наставників і вчителів». Це поступово вело до русифікації освіти, обмеження прав іноземних вчителів, ставило під контроль світоглядні принципи вчителів. Напруга в суспільстві збільшилась через скасування дії положення Литовського Статуту, заборону вживати польську мову у державних установах та при укладанні контрактів, ввозити з-за кордону антиросійську літературу.

Міністерство народної освіти розробило Положення про рабинські училища, Положення про єзуїтські приватні навчальні заклади і домашніх вчителів. Головна мета – контроль за навчальними закладами і боротьба з вченням Талмуду і приватними польськими навчальними закладами. Всі талмуд-тори, хедери, хадарими, єшиботи, ієшиви, бет-мідраші повинні були мати дозвіл на функціонування і підпорядковувались губернським і повітовим комісіям. Започатковані Житомирське і Віленське рабинські училища отримали статус гімназій і мали готувати вчителів для єврейських шкіл і рабинів. Директорами цих училищ і вчителями загальних предметів могли стати тільки християни. З часом рабинські училища стали центрами єврейської освіти, провідниками ідей Гаскалі – єврейського просвітництва.

В 50-х роках XIX ст. Міністерство народної освіти визнало, що було досягнуто головної мети реформи навчальної системи після польського повстання 1830–1831 рр.: залучити дворянську молодь в гімназії, які готували їх до вступу у російські університети. Приватна жіноча освіта знаходилась під особливим наглядом, адже утримувачки приватних жіночих пансіонів в більшості були польського походження.

Гостра боротьба з польською мовою навчання і виховання відбувалася і в жіночих навчальних закладах. Під наглядом міністерства опинилися всі жіночі училища, які утримували монастирі. Альтернативою традиційній монастирській освіті стали започатковані світські жіночі пансіони. У 1837р. вони відкрилися в Києві, Вінниці, Житомирі, Рівному, Кам'янець-Подільському. Але зразкові приватні жіночі пансіони, які функціонували за рахунок державних субсидій, утримувались польськими дворянами. Знайти утримувачів росіян було практично неможливо, та й батьки дівчат не довірили б їм виховання своїх дітей.

Суперечки в урядових колах щодо доцільності поновлення викладання польської мови в навчальних закладах посилилися після указу в 1854 р. про повну заборону викладання її у Київському і Віленському навчальних округах. Князь І. Васильчиков, який очолював Київський навчальний округ, стверджував, що заборона викладання польської мови підсилить позиції прихильників неконтрольованої домашньої освіти. Його підтримав Київський генерал-губернатор, адже для морального виховання та виконання релігійних обрядів римо-католиками важливо знати польську мову. У 1860 р. польська мова була введена як обов'язковий предмет в гімназії і дворянські училища Київської, Подільської та Волинської губерній та приватних жіночих пансіонах.

Так поступово навчальна система в Південно-Західному краї зливалася із загальнодержавною, але польське повстання 1863 р. порушило її спокійний розвиток. Поразка польського повстання викликала нову хвилю репресій царизму проти полонії. Польська людність була досить великою, на початку 60-х років XIX ст. на Правобережній

Україні польське населення складало 480-485 тис. осіб (9 % всього населення) [6, с. 41]. Тільки у Волинській губернії в 1871 р. мешкало 132 091 католиків (7,9 % населення). Це були поляки або полонізовані українці. Серед них – дворяни – 22 037 осіб (16,7 %), міщани – 34 189 (25,9 %), однодворці – 45 518 (34,4 %), селяни – 30 347 (23 %) [9].

Ареною політичної боротьби в 60-х роках ХІХ ст. залишались освітні заклади. Польське дворянство не змирилось з системою освіти, запровадженою С. Уваровим. Вони вимагали викладання польською мовою, підготовки польських фахівців для навчальних закладів. Гімназії мали досить велику кількість учнів з польської шляхти, які потім поповнювали місцеві адміністрації, державні установи. Російська імперія була безсила проти настроїв місцевих польських громад. Активна русифікація, сімейне виховання польських дворян – це важливі причини зростаючого духу непокори і ненависті до влади. Польська шляхта намагалася зберегти свої впливи. Польська мова вважалася мовою «панською». В. Боцяновський в статті присвяченій 25-річному ювілею російської публічної бібліотеки в Житомирі писав: «Поляки, будучи навіть у цей час народом освіченим, зуміли поставити себе на чолі громадськості, так що чиновники, які приїздили сюди на службу з великоросійських губерній, досить швидко оволоділи польською мовою, яка вважалася тоді «панською», намагаючись зблизитися з польською інтелігенцією» [4]. Російська влада заборонила твори польського друку, польські періодичні видання на підросійській території. Так, у 1860 р. в Житомирі за видавництво польської літератури була закрита друкарня, яку заснували польські шляхтичі О. Гроза, К. Качковський та Л. Липковський [7]. Єврейські друкарні також знаходились під жорстким наглядом цензури. З метою послаблення польського впливу царат відкривав російські бібліотеки.

Для прискорення русифікації молоді Південно-Західного краю необхідно було збільшити кількість православних, законослухняних, проросійських вчителів. Адже навіть після листопадового повстання 1863 р. тільки у Волинській губернії функціонували 55 приватних польських шкіл [5]. У 1849 р. для нагляду за навчальними закладами в

Київському навчальному окрузі було призначено 6 інспекторів народних училищ і у 1873 р. кількість їх була подвоєна. Вони стежили, щоб всі навчальні предмети викладались російською мовою і за підручниками, рекомендованими міністерством. Для підготовки вчителів в Києві була заснована учительська семінарія, яка згодом була переведена до Коростишева Київської губернії. А в 1875 р. була відкрита учительська семінарія в Острозі. Для підготовки жіночого початкового навчання були відкриті жіноча гімназія в Києві, прогімназії в Немирові, Білій Церкві і Златополі.

Після жорсткої постанови уряду в 1868 р. про заміну польської мови в навчальних закладах Варшавського навчального округу на російську, у Південно-Західному краї пропольські вчителі стали переслідуватись, не отримувати дозвіл на навчальну діяльність. За Тимчасовими правилами 1863р. Закон Божий повинен був викладатися на місцевій мові, а з 1892 р. тільки російською. У 80-ті роки XIX ст. у нових суспільно-політичних реаліях уряд Російської імперії в Варшавському університеті дозволив посаду викладача польської славістики, в навчальних планах гімназій і реальних училищ з 1882 р. кількість годин польської мови зрівняли з французькою і німецькою.

Протягом XIX ст. соціально-економічні відносини між владою Російської імперії та польськими і єврейськими громадами були складними, напруженими, що виливалося в непокору владі. Євреї і поляки опинилися підданими держави, яка активно впроваджувала свою імперську внутрішню політику щодо національних меншин, метою якої було утвердження панування великоруської нації, максимальне прискорення асиміляції, ліквідація їх національних мов, освіти, традицій. Русифікація польського та єврейського населення проводилася поступово протягом всього XIX ст. Основним фактором збереження ментальності, етнічної самоідентифікації стала приватна освіта, спілкування рідною мовою в сім'ях та громадах.

Правобережжя стало регіоном Російської імперії з високим рівнем єврейської культури і освіти, де була збережена книжна стародавня мова – іврит, розвинулась



розмовна – їдиш, вирости покоління освічених рабиністів, відомих науковців, прогресивних громадських діячів.

Польська спільнота зростила велику плеяду талановитих діячів науки, освіти і культури. Польські патріоти згуртувалися для боротьби за вільну Польщу. Більшість жінок польського та єврейського походження не розуміли російської, адже в побуті, спілкуванні з сусідами вона не була необхідною, тоді як для чоловіків – це мова ділових відносин, контрактів, служби в державних установах, спілкування з чиновниками.

Серед польського і єврейського населення сформувався значний прошарок інтелігенції, який суттєво вплинув на розвиток культури українських земель. Політика уряду Російської імперії в галузі освіти привела до русифікації Південно-Західного краю, яка замінила колонізацію.

### **Список використаних джерел та літератури**

1. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем: 16 т. – СПб, 1980-1913.
2. Кирчів Р. Кременецька гімназія – ліцей першої третини ХІХ ст. та її дотичність до українського довкілля // Офіційний сайт Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України: [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/23/430Kyrchiv.pdf>
3. Маггуд Д. Из истории еврейского образования в России // Весник ОПЕ – 1911. – № 8.
4. Боцяновський В. Публичная библиотека в Житомире // Киевская старина. – 1891. – Т. XXXIV. – С. 254-283.
5. Сейко Н. Польське шкільництво на Волині у ХІХ – першій половині ХХ ст. : монографія / Н. Сейко. – Житомир, 2002. – С. 34-35.
6. Надольська В. Польське питання в національній політиці Російської імперії // Поляки на Волині: історія і сучасність. – 2003. – С. 83-94.
7. Буравський О. Поляки Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Офіційний сайт Житомирського державного університету імені Івана Франка: [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/6147/1/buravskiy.pdf>
8. Поліщук Ю. Освітній рівень населення Волинської губернії за переписом 1897 року // Діяльність бібліотек по збереженню

культурної спадщини і відродження духовності народу. – Збірник статей. – Житомир. – 1998. – С. 113.

9. Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях // Овруч: сторінки історії: [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ovruch.info/materyalyi-dlya-yssledovanyya-volyynskoj-hubernyy-v-statystycheskom-etnohrafycheskom-selskokozyajstvennom-y-druhyh-otnoshenyah-bratchykov-a/>

N. Rudnytska

#### LINGUISTIC AND EDUCATIONAL MARKERS IN THE PROCESSES OF NATIONAL IDENTITY IN THE NINETEENTH CENTURY (FOR EXAMPLE, POLISH AND JEWISH COMMUNITIES RIGHT BANK)

The article highlighted the conditions of the Russian educational reform in the lands disconnected from the Commonwealth. The attention that the Polish community living to 30 years of the nineteenth century. was calm, certain provisions were Lithuanian Statute, the Constitution of the Kingdom of Poland, Polish was the main language of communication, legal proceedings, case management and education. An important factor for the preservation of the Polish language space was that the state bureaucracy-western and south-western lands of the Russian Empire consisted mainly of Polish nobility, had privileged Roman Catholics, Polish teachers. S activity of Polish patriots A. Czartoryski, T. Chatsky Polish-educator.

The article followed the path of Russification attempts Jewish traditional education and destruction of Jewish identity education by opening public Jewish schools. The tsarist government control over education because the Jews sought to involve them in socially useful work, participation in public life generally.

Through educational reform, limiting the use of national languages, the government of the Russian Empire tried to create conditions for the establishment of law-abiding citizens – the «guise» of Poles and Jews. During the nineteenth century. The Russian Empire was powerless against the sentiments of Jewish and Polish communities. Among Polish and Jewish population formed a considerable layer of the intelligentsia, which greatly influenced the development of Ukrainian culture land, and the government's policy of the Russian Empire in education has led to Russification.

Key words: educational reform, Polonization, Russification, Hebrew, Yiddish, Polish educator, Jewish education.

N. Rudnicka

## JĘZYKOWE I EDUKACYJNE MARKERY W PROCESACH TOŻSAMOŚCI NARODOWEJ W XIX WIEKU. (NA PRZYKŁADZIE POLSKIEGO ORAZ ŻYDOWSKIEGO SPOŁECZEŃSTWA PRAWOBRZEŻA)

W artykule zwrócono uwagę na warunki rosyjskiej reformy oświaty na ziemiach odłączonych od Rzeczypospolitej. Uwagę, że polska społeczność żyje do 30 lat XIX wieku. był spokojny, niektóre przepisy były litewski Statut, Konstytucja Królestwa Polskiego, polski był głównym językiem komunikacji, postępowania sądowego, zarządzania sprawami i edukacji. Ważnym czynnikiem dla zachowania polskiej przestrzeni językowej było to, że stan biurokracja-zachodnie i południowo-zachodnie ziemie Imperium Rosyjskiego składała się głównie z polskiej szlachty, miał uprzywilejowanych rzymskich katolików, polskich nauczycieli. Aktywność na południe od Polski patrioci A. Czartoryskiego, T. Chatsky Polsko-wychowawcy.

W artykule następnie ścieżka rusyfikacji próbuje żydowskiej tradycyjnej edukacji i zniszczenie edukacji żydowskiej tożsamości, otwierając publiczne szkoły żydowskie. Carski kontrola rządu nad edukacją, bo Żydzi mieli zamiar zaangażować ich w społecznie użytecznej pracy, uczestnictwa w życiu publicznym w ogóle.

Poprzez reformy edukacji, ograniczenie stosowania języków narodowych, rząd Imperium Rosyjskiego próbował stworzyć warunki dla ustanowienia praworządnych obywateli – na «prezbranie» Polaków i Żydów. W XIX wieku. Imperium Rosyjskie było bezsilne wobec uczuć społeczności żydowskich i polskich. Wśród ludności polskiej i żydowskiej tworzą znaczną warstwę inteligencji, która w znacznym stopniu wpłynęły na rozwój kultury ukraińskiej ziemi, a polityka rządu Imperium Rosyjskiego w edukacji doprowadziło do rusyfikacji.

Słowa kluczowe: reforma edukacji, polonizacja, rusyfikacja, hebrajski, jidysz, polski pedagog, edukacja żydowska.